

Міністерство освіти і науки України
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

О. Г. ДАНИЛЬЯН, О. П. ДЗЬОБАНЬ

МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Підручник

2-ге видання, перероблене і доповнене

Харків
«Право»
2023

Рецензенти:

К. І. Беляков – доктор юридичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач наукового відділу інформаційного суспільства і права Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права Національної академії правових наук України»;

Т. В. Розова – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри культурології та філософії культури Національного університету «Одеська політехніка»

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 10 від 29 березня 2019 р.)*

Данильян О. Г.

Д18 Методологія наукових досліджень : підручник / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Харків : Право, 2023. – 488 с.

ISBN 978-966-937-485-2

Підручник містить структурно-змістовну реконструкцію лекційного курсу, який читається здобувачам наукового ступеня доктора філософії у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого, а також значний обсяг різноманітної додаткової інформації, що дозволяє зрозуміти сенс основних проблем методології наукових досліджень на сучасному науково-теоретичному та методичному рівні.

У підручнику висвітлені теоретичні засади методології науково-дослідної діяльності, етапи, напрями наукової творчості та логіки наукових досліджень, а також розглянуті конкретні практичні аспекти оприлюднення результатів наукових досліджень, рекомендації щодо виконання окремих видів наукових, зокрема дисертаційних, робіт. Окремий розділ присвячений соціокультурним та світоглядно-філософським вимірам науки, ключовим концепціям розуміння її сутності.

Видання розраховане на науковців, здобувачів наукового ступеня, магістрів, викладачів, експертів, студентів та усіх, хто займається науковими дослідженнями.

УДК 001.89(075.8)

© Данильян О. Г., Дзьобань О. П.,
2019

© Данильян О. Г., Дзьобань О. П.,
перероб. і допов., 2023

© Видавництво «Право», 2023

ISBN 978-966-937-485-2

ЗМІСТ

Передмова	6
-----------------	---

Розділ 1

СВІТОГЛЯДНО-ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ НАУКИ

Тема 1. Складність і гетерогенність науки	11
1.1. Базові виміри науки	11
1.2. Поняття та сутність науки	33
1.3. Проблема знання у філософії й науці	42
Література	49

Тема 2. Проблеми свободи й відповідальності у науці	51
2.1. Етичні норми і стандарти наукової діяльності	51
2.2. Свобода наукової творчості і соціальна відповідальність вченого	56
2.3. Академічна доброчесність у науковій діяльності	62
Література	78

Тема 3. Генеза науки	79
3.1. Передісторія та основні етапи розвитку науки	79
3.2. Діалектика традицій і новацій у генезі науки	101
3.3. Сучасні методологічні новації	113
Література	126

Тема 4. Класичні концепції розуміння розвитку науки	127
4.1. Карл Поппер і проблема демаркації знання	127
4.2. Концепція наукових революцій Томаса Куна	133
4.3. Концепція особистісного знання Майкла Полані	141
4.4. Методологія науково-дослідницьких програм Імре Лакатоса	148
4.5. Епістемологічний анархізм Пола Фейєрабенда	154
Література	158

Тема 5. Постмодерні виміри науки	159
5.1. Передумови постмодернізму у науці	159
5.2. Характерні риси постмодернізму у науці	165
5.3. Постмодерна епістемологія	174
Література	187

Розділ 2

ОСНОВИ ГНОСЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Тема 6. Багаторівневність та системність сучасної наукової методології	189
6.1. Системність наукового пізнання	189
6.2. Рівні наукового пізнання та їх взаємозв'язок	197
6.3. Система методів наукового пізнання	204
6.4. Особливості філософського рівня методології	207
Література	228
 Тема 7. Загальнонаукові та спеціальні методи наукових досліджень	230
7.1. Емпіричні методи	230
7.2. Загальнологічні методи і прийоми	239
7.3. Евристичні методи наукового дослідження	252
7.4. Спеціальні методи наукових досліджень правової реальності	261
Література	266
 Тема 8. Міждисциплінарні підходи та методи наукових досліджень	268
8.1. Класичні методологічні підходи у наукових дослідженнях	268
8.2. Особливості неklasичних методологічних підходів	279
Література	291

Розділ 3

ПРАКСЕОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Тема 9. Сутність та логіка процесу наукового дослідження	293
9.1. Наукове дослідження: сутність та загальні вимоги	293
9.2. Логіка наукового дослідження	298
Література	320
 Тема 10. Науковий текст: різновиди, специфіка та основні вимоги до підготовки	321
10.1. Специфіка і структура наукового тексту	321
10.2. Мова і стилістика наукового тексту	330
10.3. Текст дисертації: нормативні вимоги до змісту й оформлення основних структурних елементів	340
Література	349

Тема 11. Оприлюднення результатів наукових досліджень:	
основні поняття та вимоги	350
11.1. Наукові публікації: поняття, різновиди, основні вимоги	350
11.2. Наукометричні бази даних та показники цитованості науковця	363
Література	371
Тема 12. Основи документознавства й інформаційного	
забезпечення наукових досліджень	373
12.1. Документальні джерела інформації. Різновиди документів	373
12.2. Інформаційне забезпечення підготовки й написання дисертації.	
Інформаційно-пошукові ресурси мережі Інтернет	388
Література	401
Тема 13. Підготовка та захист результатів дисертаційних	
досліджень. Присудження наукових ступенів та вчених звань	402
13.1. Підготовка докторів філософії та докторів наук в Україні	402
13.2. Присудження ступеня доктора філософії:	
організаційно-процесуальні аспекти	419
13.3. Присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук	439
13.4. Присвоєння вчених звань науковим і науково-педагогічним	
працівникам	463
Література	477
Використані джерела.....	479

Передмова

У сучасній цивілізації наука відіграє особливу роль. Сучасний технологічний прогрес, який привів до нової якості життя, заснований на застосуванні наукових досягнень. Наука не тільки революціонізує сферу виробництва, але й впливає на багато інших сфер людської життєдіяльності, починаючи регулювати їх, перебудовуючи їхні засоби та методи.

Сучасні тенденції у розвитку освіти і науки передбачають інтенсивне освоєння спеціалізованих освітніх програм на післядипломному рівні. Необхідність адаптації накопиченого у провідних університетах світу досвіду науково-дослідницької діяльності та передових інноваційних технологій у сфері спеціалізованої підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії ставить перед сучасною аспірантурою цілу низку нових нетрадиційних завдань. Насамперед, це завдання органічного поєднання поглибленої професійної підготовки та програм її соціокультурної адаптації. Йдеться про формування та розвиток у аспірантів осмисленої потреби не тільки опановувати методи наукової та педагогічної творчості, ефективно вирішувати актуальні науково-дослідні проблеми, а також адекватно оцінювати роль та значення нових наукових ідей для розвитку суспільства, визначати їх ціннісний та антропологічний вимір. Ця стратегічна орієнтація у розвитку спеціалізованої освіти відповідає магістральним тенденціям динаміки сучасної науки, яка все більш інтенсивно інтегрує інструментально-технологічні та соціокультурні параметри наукового пізнання.

У сучасному суспільстві роль та значення філософсько-методологічної підготовки аспірантів ще більше зростає. Це визначається комплексом об'єктивних процесів, що відбуваються у суспільстві та формують проблемне поле соціодинаміки ХХІ століття. Фронтальне впровадження науки та сучасних інформаційних технологій у найважливіші сфери життєдіяльності суспільства, глобалізація світового

розвитку, перманентне загострення екологічних проблем, виникнення численних центрів регіональної напруги у зв'язку з процесами трансформації та модернізації держав, феномен масовізації культури і становлення нелінійних та віртуальних моделей життєдіяльності – ці та багато інших явищ актуалізують проблеми філософсько-світоглядного та логіко-методологічного рівня. Їх професійне та творче осмислення вимагає серйозної та акцентованої підготовки майбутніх вчених.

В інформаційну епоху, коли наука стала безпосередньою продуктивною силою, а науково-технічна революція набуває неймовірно широкого розмаху, розробка проблем методології та логіки наукового дослідження вважається одним з найактуальніших завдань. Безперервний і все збільшуваний потік наукових досліджень, помітне зростання кількості людей, які займаються наукою, – усе це не тільки стимулює загальний інтерес до проблем наукового пізнання, а й вимагає аналізу й розробки методів дослідження, які використовуються в сучасній науці.

Сучасна професійна діяльність у будь-якій суспільній галузі вимагає від фахівців умінь вирішувати принципово нові завдання, у тій чи іншій формі проводити дослідження, творчо використовувати досягнення науки та вдосконалювати свою кваліфікацію.

У ХХІ ст. в умовах збільшення наукової інформації й швидкого, лавиноподібного відновлення знань людства надзвичайно серйозного значення набуває підготовка висококваліфікованих науковців, які мають добру професійну й теоретичну підготовку, здатних до самостійної творчої науково-дослідницької роботи.

У сучасних соціально-економічних умовах спостерігається підвищення інтересу до наукового дослідження, однак прагнення до науково-дослідної діяльності дедалі частіше наштовхується на недостатнє оволодіння дослідниками системою методологічних і методичних знань. Цей факт істотно знижує якість здійснення науково-дослідницької діяльності, не дозволяючи їй виконавцям повною мірою реалізовувати свої потенційні творчі можливості.

Сучасний вчений, фахівець у різних конкретних науках повинен знати й розуміти загальні особливості науки як форми діяльності та знання, а також природу і специфіку природничо-наукового й гуманітарного знання. Таке знання дозволяє орієнтуватися у розвитку науки на сучасному етапі, розуміти її тісний зв'язок з культурою і соціальними змінами.

Для сучасних науковців-дослідників дуже важливо не тільки добре знати основні положення, які характеризують наукову роботу, а й мати стійкі знання про методологію та методику наукової творчості, оскільки, як свідчить сучасна наукова практика, у дослідників найбільше питань виникає саме цього характеру.

Таким чином, фронтальне впровадження науки й сучасних інформаційних технологій у найважливіші сфери життєдіяльності суспільства, глобалізація світового розвитку, феномен масовізації культури і становлення нелінійних і віртуальних моделей свідомості – ці та багато інших явищ актуалізують проблеми філософсько-світоглядного і логіко-методологічного рівня. Їх професійне і творче осмислення вимагає серйозної і акцентованої підготовки майбутніх вчених.

Основними завданнями пропонованого оновленого підручника є ознайомити майбутніх висококваліфікованих дослідників зі специфікою проведення наукової роботи, допомогти опанувати подекуди складну систему організації наукової діяльності, зокрема ефективно її планувати та репрезентувати одержані результати, спрямовуючи максимум зусиль на досягнення результату.

Сучасне наукове дослідження – надзвичайно складний процес зі своїми законами, методологією і методикою проведення. Саме тому підготовка сучасного доктора філософії потребує не тільки формування в нього енциклопедичних, спеціальних і світоглядних знань, а й обов'язкового вироблення відповідних творчих навичок та вмінь. У розвинених країнах високоосвічені науковці-дослідники користуються значним попитом, адже загальновідомо, що економіка будь-якої держави, з одного боку, залежить від успіхів у галузі науково-технічного прогресу, а з іншого – впливає на інтенсивність наукових досліджень та науково-технічних розробок.

Успішне оволодіння методологією і методикою проведення наукового дослідження сприятиме розвитку раціонального творчого мислення, оптимальній організації наукової творчості в умовах практичної діяльності.

У контексті проблематики підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії передусім знаходяться освітньо-наукові технології, метою яких є процеси творчого усвідомлення сутності й структури наукового пізнання на евристично-пошуковому рівні з урахуванням інтеграції різних способів осягнення знань. Це умож-

ливить діалектичне поєднання традиційних форм дослідження з орієнтацією на динамічні процеси мислення, які побудовані на нелінійній логіці інтелектуального рівня розвитку особистості, принципах детермінізму, відкритості інноваційним процесам, опанування новими інформаційними системами і технологіями, що відповідають сучасній картині світу.

Підручник орієнтовано на робочу навчальну програму з дисципліни «Організація та методологія наукових досліджень» для здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, яка є фундаментальною методологічною дисципліною, має міждисциплінарний характер та охоплює узагальнені проблеми методологічного й організаційного забезпечення науково-дослідницької діяльності та практики її здійснення.

У підручнику робиться спроба розглянути основні проблеми методології наукового пізнання, при цьому головна увага звертається на аналіз тих прийомів, засобів та методів пізнання, за допомогою яких досягається здобуття об'єктивно істинних знань у науці. Хоча в різних науках існують свої, специфічні методи та засоби дослідження, це аж ніяк не виключає можливості та необхідності вивчення та оцінювання таких засобів та методів дослідження, які є загальними для широкого класу наук. Їх аналіз і є завданням методології наукового пізнання. На відміну від психології наукової творчості, яка вивчає індивідуальні особливості пізнавальної діяльності вченого, методологія розглядає загальні закономірності руху пізнання, зокрема специфічні засоби та методи, за допомогою яких відбувається наукове дослідження.

Безумовно, при викладенні матеріалу у даному підручнику спостерігаються акценти на власне науково-дослідницькій діяльності у правовій сфері, однак автори зробили спробу систематизувати основні норми, правила, вимоги щодо здійснення творчої науково-дослідницької діяльності, які є загальними, універсальними незалежно від царини та профілю наукових пошуків.

Автори намагались узагальнити й компактно подати такі відомості, які як здобувачам наукового ступеня доктора філософії та доктора наук, ступеня магістра, так і студентам довелося б шукати в численних джерелах, іноді маловідомих і важкодоступних. При підготовці другого видання підручника автори керувалися вимогами законів України «Про вищу освіту» та «Про наукову і науково-технічну діяльність»

з урахуванням внесених до них на момент видання змін, а також чинних офіційних нормативних документів Кабінету Міністрів України та Міністерства освіти і науки України.

У другому виданні підручника врахований авторський багаторічний досвід читання лекцій і проведення практичних занять з аспірантами і здобувачами ступеня магістра у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого та інших вищих навчальних та наукових закладах України, а також низка публікацій авторів підручника, присвячених методології наукових досліджень.

Цілком зрозуміло, що автори підручника не претендують на вичерпне висвітлення поставлених у ньому проблем, а також на володіння істиною в останній інстанції, а тому традиційно будуть вдячні за корисні зауваження і пропозиції, що сприятимуть удосконаленню змісту викладеного матеріалу.

Висловлюємо щирю вдячність усім, хто допомагав нам у процесі підготовки та оприлюднення цієї доопрацьованої й оновленої праці.

СВІТОГЛЯДНО- ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ НАУКИ

Тема 1 СКЛАДНІСТЬ І ГЕТЕРОГЕННІСТЬ НАУКИ

1.1. Базові виміри науки

У своєму вихідному пункті наука може бути визначена як когнітивно-соціальна діяльність, що має своєю головною метою отримання нового наукового знання. У цьому визначенні є три ключових поняття: «когнітивно-соціальна», «нове» і «наукове знання». Розглянемо їх зміст.

Поняття «когнітивно-соціальна» означає підкреслення тієї принципової обставини, що наука – це не просто пізнавальна, але при цьому ще й соціальна діяльність. Це означає, що:

а) справжнім суб'єктом наукового пізнання є не індивідуальний суб'єкт (при цьому в даному випадку неважливо – емпіричний або трансцендентальний), а саме колективний (наукова спільнота);

б) сам процес наукового пізнання має яскраво виражений соціальний характер, а його результат – наукове знання завжди несе на собі (тією чи іншою мірою) певні сліди своєї соціальності (за походженням, змістом, способами тощо).

Друге суттєве поняття у визначенні науки – це «наукове знання». Через посилання на нього наведене вище визначення часто вважають логічно некоректним, вбачаючи існування у ньому логічного кола (визначення науки через науку). Однак це не так. У даному визначенні коло дійсно може з'явитися, але лише в тому випадку, якщо поняття «наукове знання» буде визначено з допомогою поняття «наука». Але це робити зовсім не обов'язково. Наприклад, поняття «наукове знання» можна визначити як знання, що задовольняє наступним необхідним умовам: